

Életrajz/poétika?

Radnóti Miklós: Erőltetett menet

– elemzési vázlat –

Radnóti Miklós életműve úgy vált a középiskolai irodalomoktatás szerves részévé, hogy nem kérdőjeleződött meg kanonikus pozíciója. Ennek hátterében – minden bizonnyal – egy olyan implicit előfeltevés áll, amely a szerzői életrajz illusztrációiként olvassa az egyes verseket.

Radnóti Miklós életműve (1) – annak ellenére, hogy az antifasiszta irodalom részeként széles körben megbecsültté vált – nem tartozik a 20. század legjelentősebb magyar irodalmi teljesítményei közé. Verseinek értelmezését a mai napig nagyban befolyásolja a szerző sorsának ismerete, elterelvén a figyelmet szövegeinek poétikai megalkotottságáról. Mivel azonban az életrajzi megközelítés nem lehet elégséges az egyes költemények megértéséhez, Radnóti alkotásait sem igazán tanácsos kizárólag életrajzi dokumentumként olvasni. Éppen ezért arra kell előljáróban utalnunk, hogy az életművében „keresztződő” avantgárd örökség és újklasszicizmus egyrészt nem hoz létre a József Attila-i vagy Szabó Lőrinc-i lírához hasonló kezdeményező (későmodern) poétikát, másrészt nem illeszthető be problémamentesen a holocaust nemzetközi irodalmának kánonjába. Ugyanakkor meg kell említenünk azt is, hogy műveivel tüzetesebben foglalkoznak Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, mint szülőhazájában.

Az újklasszicizmus térhódítása a kanonizált formák és a régi hagyományok felelevenítésével járt együtt a harmincas években. Radnóti mindenekelőtt a latin idillek romantikus átértelmezéseit és a biedermeier művészet eklekticizmusát tanulmányozta. Korai verseit általában nem tartja igazán jelentősnek az irodalomtörténet-írás. Első kötete, a „Pogány köszöntő” szürrealisztikus képekből, a bibliai jóvendőmondás felidezéséből, a pásztoroköltészet

modalitásából és a közösségi hangnem szólamaiból építkezve hoz létre egy, a variabilitás elvét megvalósító kompozíciót. (2) A különböző stílusok problémátlan összeillesztéséből származó fogyatékoságok, az antik elégia és a bibliai utalások lényegi továbblépés nélkül ismétlődnek az „Újmódi pásztorok éneké”-ben. (3) A „Lábadozó szél” didaktikus, célzatos versei minden bizonnyal Radnóti költészetének mélypontját jelentik. Nem lehet véletlen, hogy Babits Mihály „Népiesség” című éles hangú cikkében többek között ebből a kötetből vett példák alapján vitatja az „új népiesség” létjogosultságát. (4)

A 30-as évek közepén Radnóti *Kassák* hatására megismerkedik az úgynevezett „primitív” művészet avantgárd kultuszával (például fekete Afrika népköltészetének francia fordításával). Az afrikai szövegek francia átültetéseit Radnóti szabadon alakítja tovább a „Újhold” című negyedik kötetének ezek a többszörös átköltéssel készített szövegek kölcsönöznek némi eredeti hangot. Ugyanakkor mégsem ez, hanem a klasszikus ókor műfajaival és a keresztény hagyomány beszédmódjaival (például protestáns énekek) létesíthető intertextuális kapcsolatok vezetnek Radnóti költői nyelvének megújulásához, mely elsőként a „Járkálj csak, halálraitélt!” című kötet verseinek jelképzésében lesz nyilvánvaló. A hagyományok megtartására, átsajátítására berendezkedett poétikai látásmód, az intertextualitás megkerülhetetlen tapasztalatával való szembesülés már egyértelműen meghatározza „Meredek

út' című kötetének képkalkotását, nyelv-szemléletét. Bár e poétika sem a verstest homogenitásának megkérdőjelezéséig, sem a mondottak nyelvi viszonylagosításáig nem jut el, mégis fontos tapasztalatot körvonalaz: a magyar nyelv összefüggés-rendszerének közbeiktatásával írja át a tradíció beszédét.

Radnóti újklasszicista poétikája lényegében nem módosul utolsó kötetének összeállításakor (bár kétségtelen, hogy – mint elemzői általában megjegyzik – a „halálközelség” megszólaltatása befolyásolja a versek hangnemét, például a fogolytáborból hazaküldött darabok esetében). A műfaji és verselési minták automatikus követése ugyancsak gyakori a „Tajtékos ég”-ben. Radnóti értelmezői általában az eklogákat – ezeket a belső párbeszédhez, tehát monológhoz hasonló elmélkedő verseket – tekintik az életmű csúcspontjainak. Ezek mellett az utolsó kötetben olyan versek is találhatók, melyek a német romantika és az expresszionista líra kezdeményezéseivel kapcsolódva hoznak létre – *Kosztolányi* és *József Attila* egyes költeményeihez hasonló – rövidebb, a természeti leírást fogalmi struktúrává alakító kompozíciót. Kérdés persze, hogy ezen versek megalkotottsága mennyiben újítja meg a klasszikus modern líra tapasztalatát, hiszen inkább a *Juhász Gyula*-féle „táj-líra” utóromantikus jelképezésére emlékeztet. (5)

A kötet egyik kiemelkedő darabjának számít az „Á la recherche...” című vers, amely *Proust* főművére utalva a „Zalán futása” hangvételével párosítja az emlékezés folyamatát. A költemény egymásba szövi a fikatív látványok és a lírai „kellékek” érzékelhetőségét: „hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot / ittak a fürge barátok a szépszemű karcsu pohárból? / Verssorok úsztak a lámpák fénye körül, ragyogó zöld / jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján és / éltek a holtak s otthon voltak a foglyok (...)”. Ugyanakkor eme viszonyhálózat nem öntükröző alakzatként, nem a szöveg íródására való reflexióként nyeri el funkcióját, hanem a múlt és a jelen értékszembesítését jelöli pusztán: „(...)

Hova tüntek a bölcs borozások? / szálltak a gyors behívók, szaporodtak a verstördékek, / és szaporodtak a ráncok a szép-mosolyú fiatal nők / ajka körül s szemé alján; (...)”.

A „Tajtékos ég” kompozícióját két olyan darab zárja, melyek a Radnóti-életmű egészének reprezentálóivá váltak. Az „Erőltetett menet” 1944. szeptember 15-én keletkezett a bori lágberben; a négy rövid versből álló „Razglednicák” szintén 1944-ben született: az első augusztus 30-án „A hegyek közt”, az utolsó néhány nappal a költő kivégzése előtt. Az „Erőltetett menet” vázlatos elemzésekor arra próbálunk összpontosítani a továbbiakban, hogy ne csak az életrajzi összefüggések felől közelíthessünk annak poétikai tapasztalatához.

A vers első hatsoros mondata a cím által előlegezett szituáció jelenetszerű, de általánosítható kifejtését tartalmazza. A megszólaló tételszerű állításokban beszél el egy általános alany tevékenységét, miközben véleményezi is azt, nyomatékosítva kijelentésének igazságtartalmát: „Bolond, ki földre rogyván fölkel és újra lépked, / s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet.”. A beszélő először a „Bolonddal”, majd a „vándorló fájdalommal” azonosítja a mondat alanyát, ily módon egyszerre minősíti és körvonalazhatatlanná teszi annak „alakját”. A következő tagmondat „de” kötőszava szintaktikai többértelműséget jelez, ugyanis egyrészt összeolvasható az előző megállapítással (bolond, aki mindezek ellenére útnak indul), másrészt el is választható tőle (bolond, aki mozdul, de mégis útnak indul). Ez kiemeli a „bolond” szó többértékűségét is, hiszen az utóbbi esetben nem terjeszthető ki hatóköre a „de” utáni mondatrész alanyára. Az első két-két sor szerkezete ugyanakkor a mellérendelés mentén tükrözi is egymást: „újra lépked, s (...) mozdít”, „útnak indul, (...) s (...) maradni úgyse mer”. Az olvasás automatizmusának megakasztását a szöveg tipográfiailag is jelöli a sorközépi cezúrákkal (erre később még visszatérünk). Az ötödik sor színre viszi az egyes szám második személyt („s ha kérdezed,

miért nem?"); a kérdés az előző tagmondatra („maradni úgyse mer,”) vonatkozik és azonnali választ kap. Ennek a szerkezetnek fontos következménye, hogy visszautal a „bolond” kérdésességére: megerősíti (bolond, aki egy bölcsőbb, szebb halálban reménykedik), de ellentézi is (de mégis útnak indul, mert bölcsőbb, szebb halál várja), amit a két szó szembenállása is kifejez (bolond/bölcsőbb). Az első mondat szintaktikája tehát lineáris, de egymást felülíró értelmezéseket is lehetővé tesz. Emellett kétféle halál viszonyrendjébe helyezi a szöveg általános alanyait. A mondat képszerkezete pedig a címben jelölt „menet” horizontális síkjáról a vertikális mozgásokra („fölkél”, „emel”) tereli a figyelmet.

A következő négy soros mondat felütése visszacsatol a vers kezdőpontjához, és az újabb ellentézésen keresztül egyben tovább is fűzi a kijelentések sorozatát („Pedig bolond a jámbor,”). Ugyanakkor visszarendezi a szintaktikai többértelműségből adódó viszonyokat, mert a beszélő kompetenciáját erősíti meg (tudja azt, amit a jámbor bolond nem: „ott az otthonok / fölött régóta már csak a perzselt szél forog, / hanyattfeküdt a házfal,”) stb.).

A vers következő, a gondolatjelig tartó egysége többszörösen is újraalakítja a szöveg jelrendszerét. Egyrészt megszólal az egyes szám első személy („Ó, hogyha hinni tudnám:”), másrészt uralkodóvá válik a feltételes mód, harmadrészt antropomorfizmusok (megszemélyesítések: például „nyárvégi csönd napozna”, „álmos ker-

tek”, „gyümölcsök ringnának meztelen”) kapnak hangsúlyt az aktív, felfelé irányuló mozgást asszociáló igék után. Mindebből következik, hogy ezekhez a részekhez többféle perspektíva társítható: lehetséges, hogy a megszólaló én azonosítható az előző részek beszélőjével; de az is, hogy itt a „bolondként” aposztrófált általános alany beszéde konkretizálódik (az ő hangját halljuk). Ha az előbbi felől olvassuk a sorokat, akkor a beszélői pozíció megváltozását konstatálhatjuk, hiszen a „mindentudó” hang feltételes modalitással társul és az

önmeggyőzés retorikáját kezdi el működtetni. Ha az utóbit tüntetjük ki, akkor viszont a szöveg párbeszédes formát ölt, amelyet meg is erősít az utolsó két sor én-te viszonyt feltételező mondat szerkezete („de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek! / Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!”). Ebben az esetben a vers dialógussá alakul. Ugyanakkor a vers olvasható úgy is, hogy mindvégig monológot hallunk, egy énhez rendelhető szöveg, amely önmagát győzi meg arról, hogy „Bolond, ki ...

fölkél, ... de... fölkelek”. Ekkor az utolsó két sor megkettőzi az ént és önmegszólításként olvasható. Ez alapján a vers olyan körkörös szerkezetű alakul, amelynek kezdete és vége nem pusztán egymásban tükröződik, de egyidejű is. Sőt, az sem zárható, hogy éppen a vég alakzata után kezdődik az öneszmélés folyamata.

Mindezek alapján látható, hogy a vers címe sem szolgál egyértelmű utasítással, hiszen a szöveg szerveződése felől olvasva több funkciójú lehet: nem feltétlenül egy

A vers zárlatának természeti metaforikája („a hold ma oly kerek!”) – amely egyben a feleszmélés párhuzama! – Ady híres sorának („Milyen csonka ma a Hold.”) ellentételezéseként is értelmezhető. Vagy a vers az énhez köthető, képzel és valóságos viszonyok időszembesítését előtérbe állító struktúrája felidézheti Walter von der Vogelweide „Ó jaj, hogy eltűnt minden” című költeményét (annál is inkább, mert ezt Radnóti ültette át magyar nyelvre). Ugyanakkor kérdéses, hogy a tradícióval létesített párbeszéd – jelen esetben – mennyiben érzékelteti a szöveg(ek) nyitottságát, alakíthatóságát.

olvasás előtti szituációt jelöl, hanem éppen annak önfeltáró játékát (az erőltetett menet a feleszmélés folyamata). A vers tematikájában fontos szerepet betöltő kétféle halál közötti választás pedig olyan allegóriaként nyerheti el funkcióját, amely a grammatikai alanyok cserélhetőségének olvasásfüggő elrendezését sugallja.

Említettük, hogy a sorok „közepén” elhelyezett cezúrák fontossá válhatnak az olvasás szempontjából. Ha a fentiek fényében vesszük szemügyre az „Erőltetett menet”-et, akkor láthatóvá válik, hogy ennek is többféle funkciója lehet. Egyrészt a tipográfiai elrendezés felidézheti egy a sorok közé ékelődő kacskaringós út képét, amely utalhat a vers egészének pillanatnyiságára, hiszen vizuális karakterű szövegként (már-már képverssé alakulva) megtöri a lineáris befogadás lehetőségét (ezt a szintaktikai szerkezet is „igazolta”). Másrészt egymáshoz rendelhet olyan szövegtöréseket, melyek a cezúrával osztott tér azonos felén helyezkednek el. Ha tehát úgy próbáljuk meg olvasni a verset, hogy a cezúra több lehetséges szöveggé alakítja azt, akkor egyes helyeken valóban kivitelezhető ilyen olvasat. Az egyik legtisztább példa éppen a vers közepe táján a baloldali mezőben jelenik meg: „Ó, hogyha hinni tudnám: / mindazt, mit érdemes még, / ha volna még!”

Utalnunk kell arra is, hogy az „Erőltetett menet” egyes részletei nem pusztán az avantgárd olvasói aktivitást igénylő „stratégiai” mentén szólaltathatók meg. Erre nemcsak a klasszikus versforma (nibelungizált alexandrin), hanem a szöveggközöttiség jelzései is felhívják a figyelmet. Például a vers zárlatának természeti metaforikája („a hold ma oly kerek!”) – amely egyben a feleszmélés párhuzama! – *Ady* híres sorának („Milyen csonka ma a Hold.”) ellentételezéseként is értelmezhe-

tő. Vagy a vers az éhez köthető, képzelt és valóságos viszonyok időszembesítését előtérbe állító struktúrája felidézheti *Walter von der Vogelweide* „Ó jaj, hogy eltűnt minden” című költeményét (annál is inkább, mert ezt Radnóti ültette át magyar nyelvre). Ugyanakkor kérdéses, hogy a tradícióval létesített párbeszéd – jelen esetben – mennyiben érzékelteti a szöveg(ek) nyitottságát, alakíthatóságát. Ebből a szempontból az „Erőltetett menet” nem igazán bizonyul mértékadónak, hiszen nem járul hozzá az irodalmi tradíció újraértelmezéséhez, mindössze monologikusan viszonyul hozzá (például „helyreállítja” az *Ady*-vers által megkérdőjelezett, de ott sem nyelvileg reflektált tematikai kérdést, vagyis ugyanazt a horizontot képezi újra). Éppen ezért a zárt képletek (például dialógusképtelen utalások, életrajziség stb.) felfüggesztése jelölheti ki a Radnóti-vers (újra)olvasásának további irányait, a poétikai alakzatok felnyitásban érdekelt interpretációk mozgásterét.

Jegyzet

(1) Az életmű itt következő vázlatos ismertetése Szegedy-Maszák Mihály Radnóti-tanulmányának eredményeire és retorikájára hagyatkozik. Vö: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 170-188. old. (A könyv tartalomjegyzékében hibásan közölt oldal-számokat helyesbítettem.)

(2) E Horatius-i modell egyik legjelentősebb magyar teljesítménye BABITS Mihály *Levelek Írisz koszorújából* című kötetkompozíciója.

(3) Radnóti hagyománytisztelete azért nagyon problematikus, mert pusztán a tradíció autoritására épül és nem számol annak idegenségével.

(4) BABITS Mihály: *Népiesség*. in: Esszék, tanulmányok II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp, 1978. 382-384. old.

(5) Ahol egy lélekállapot és egy természeti kép közti jelentésátvitel mozzanata határozza meg a versek képhasználatát.

H. Nagy Péter